

Олександр КОЗІЙ

ІНВАРІАНТНІ РИСИ ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА, ЗАСНОВАНОГО НА КРІПОСНОМУ ПРАВІ. ПОМІЩИЦЬКІ МАЄТКИ ПОДІЛЛЯ У СЕРЕДИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються питання, пов'язані з господарською діяльністю у поміщицьких маєтках Поділля в середині XIX століття, а також характеризуються форми визиску сільського населення. Автором досліджено методи господарювання і характер кріпосних відносин та показано їх вплив на економічний стан маєтків. Вказується на повсюдне використання у той час кріпосного права і вкрай повільну трансформацію форм експлуатації.

Ключові слова: поміщики, поміщицькі маєтки, панщина, Подільська губернія, кріпосництво, селяни.

Актуальність дослідження зумовлена часто діаметральними розбіжностями попередніх українських, російських і польських істориків в оцінюванні господарської діяльності польської шляхти, поверхневим висвітленням в історіографії окремих аспектів теми, зокрема польського землеволодіння на Поділлі. Крім того, важливість вивчення соціально-економічної історії України визначається необхідністю проведення ефективної економічної політики в сучасній Україні, яка повинна враховувати здобутки та прорахунки, що мали місце в минулому.

Висвітленням соціально-економічного розвитку України у XIX ст., Поділля зокрема, займалося чимало відомих українських та російських науковців. Серед інших праць, що ґрунтувалися на серйозній джерельній базі і відзначалися

науковою новизною, треба згадати роботи В.Шульгіна, М.Слабченка, Ф.Ястребова та Е.Сташевського [1]. Проблеми аграрних відносин, особливості економічних стосунків у поміщицьких маєтках досліджувалися у працях В.Семевського, В.Теплицького [2] та інших. Чимало цінного матеріалу з життя і побуту польської шляхти можна знайти у мемуарній літературі, зокрема, в спогадах Т.Бобровського та Я.Охотського [3].

Однак, питання, пов'язані з господарською діяльністю у поміщицьких маєтках Поділля, сучасними науковцями не розглядалися, а тому потребують ґрунтовнішого дослідження та аналізу.

Метою даної статті є розгляд методів господарювання і характеру кріпосних відносин у поміщицьких господарствах Поділля та визначення його впливу на економічний стан маєтків.

Поміщик України до 1861 р. міг користатися з кріпацької праці лише за умови, якщо він був дворянином. Тільки маючи дворянство, він отримував усю повноту прав кріпосника. Один із авторів “Земельного журналу” за 1824 р. писав, що він під “поміщиком розуміє спадкового чиновника, якому верховна влада, надавши землю для населення, покладала через це і опіку над людьми, що її населяли: він – природний заступник цих людей, місцевий їхній суддя, наглядач за благоустроєм і побутом”. З огляду на це, в існуванні кріпосництва, в безмежному визискуванні селян представники поміщицької верхівки не вбачали нічого протиправного. На Лайбахському з'їзді 1821 р. представники різних держав визнали за поміщиками владу над “низькорозродженими”, визнали її, як і царську за таку, що виходила від божої ласки. Божеське походження, і саму владу поміщиків над селянами було ухвалено обороняти всіма засобами й за будь-яку ціну [Слабченко М., 54 – 55].

Ідеї, якими переймалося дворянство Західної Європи, були міцно засвоєні й поміщиками Російської імперії. Вони були єдино прийнятими в суспільстві 20 – 40-х років XIX ст. Наскільки теорія божественності поміщицької влади засвоєною була на Україні, можна побачити на прикладі з Мархоцьким, поміщиком с. Міньковці, що в Ушицькому повіті Подільської губернії. Мархоцький визнавав свої Міньковці незалежною

державою й під час війни 1812 р. між Росією та Францією оголосив свою вотчину нейтральною державою. Для управління своєю маєтністю він складав тоді особливі кодекси, а саме: для обивателів містечок запроваджував своєрідне “Право мінківське”, для селян складав “договір з підданими” і т.д. За всіма правилами законотворчості Мархоцький продекламував основні права людини, запровадив специфічний порядок громадського життя, натуральні повинності замінив порівняно поміркованим чиншем, випустив характерний гербовий папір тощо. Поміщик сам судив, карав своїх підданих і навіть мав особливу місцевість для заслання. І в цьому не було нічого дивного, оскільки тодішні традиції якраз вимагали того, аби становище кріпаків було безвихідним. Поміщик мав право карати кріпаків різками, наносячи до 40 ударів, міг заарештовувати на термін до двох місяців, залучати до примусової праці до 3-ох місяців, запроваджувати домові в’язниці для кріпаків, заковувати винних в кайдани і т.д. І тільки на основі циркуляру від 1845 р. не можна було кріпаків нівечити [Слабченко М., 55 – 57].

Кількість кріпаків на Правобережній Україні не була сталою. Кожного року це число змінювалося, як це видно з таблиці [Слабченко М., 122 – 123]:

Роки	Губернії Південно-Західного краю		
	Київська	Волинська	Подільська
1803	488438	345519	454408
1837 – 38	504589	451498	462750
1857 – 58	521245	440554	485960

На коливання кількості впливало збільшення привілейованих селянських груп – державних, удільних, а також переселення селян до інших місцевостей. Наприклад, у 1843 р. з дозволу царського уряду з Поділля на південь України переселилося 1114 кріпаків та державних селян. Також необхідно врахувати зростання кількості селян-утікачів, які, протестуючи проти свавілля поміщиків, на початку 30-х років XIX ст. масами втікали на південь. У

маєтку Собанського в Ольгопільському повіті Подільської губернії, наприклад, з 5 тисяч селян утекли 536 чоловіків та 316 жінок [Ястребов Ф.О., 126].

Незважаючи на це, у 40-х роках XIX ст. у Подільській губернії питома вага кріпосного населення була найвищою на Україні. Воно становило 59,5%. Поміщики вважали селян-кріпаків своєю власністю, майном. Продаж та обмін кріпаків на речі і тварини, програвання в карти, заставлення під позику були звичними. Панщина доходила до 6 днів на тиждень. Крім тяжкої панщини селяни змушені були платити поміщикаві ще й різноманітні натуральні та грошові данини: десяту вівцю від приплоду, десяту частину зібраного меду, по 2 – 3 курки, податок за худобу, який весь час збільшувався і т. п. [4, 18 – 19].

Про характер кріпосних відносин у поміщицьких маєтках Поділля, зокрема у гайсинському повіті, досить детально інформував генерал-губернатора Бібікова Гайсинський повітовий справник у своєму рапорті від 23 липня 1840 р. Він писав, що “селяни обтяжуються роботами в маєтках графа Холоневського, графа Мошинського, поміщика Франца Ярошинського. У всіх інших маєтках посесори і власники, назначали селянам робочі норми (тобто, жнива, молотіння та ін.), назначаючи їм панщину тільки на тиждень по 3 дні на душу; проте вони цієї роботи за 3 дні зробити не можуть, а ледве і в 5 днів” [5, с. 266].

А ось як відгукувався про становище поміщицьких селян у 1840 р. тодішній генерал-губернатор Південно-Західного краю: “Поляки вважають селян не за особу, а за речі, і поведуться з ними, як колоністи з неграми. Селян нікому захищати тому, що предводителі (дворянства губерній – О.К.), які згідно з законом зобов’язані стежити за поведженням поміщиків з селянами, також поляки і поміщики, і так само до них ставляться або дозволяють таке ставлення у своїх маєтках.

Якщо справа доходить до суду, то повітові судді також упорядковані поляками, протегують своїм одноплемінникам, і ще майже не було прикладу, щоби поміщик був винуватцем, згідно з судовим вироком, проти своїх селян. Проте багато справ про пригнічення селян було відкрито земською поліцією (у 1839 р. їх було 127), велика кількість самогубств і число їх у 3-ох

губерніях Південно-Західного краю з 1838 по 1839 сягало більше 55, у 1840 їх було 205, 1841 – їх вже 314 і 7 справ про згвалтування” [Шульгин В., 7].

Звільнення селян від панщини, хоча б тимчасове, тоді було неможливим. Наприклад, у 1842 р. на письмовому проханні селянина М. Колоса про звільнення його від панщини на один рік у зв’язку з неврожаєм у Б.Потоцького була поставлена, власноручно поміщиком, категорична резолюція: “...від панщини жоден з підданих звільненим бути не може” [І, 1].

Разом з тим деякі поміщики Південно-Західного краю ще задовго до реформи 1861 р. висували свої проекти визволення селян, як це було у випадку з М.Потоцьким. У 1847 р. М.Потоцький намагався звільнити своїх подільських кріпаків, віддавши їм 2/3 своїх земель без усякого викупу.

Однак царський уряд, кабінет міністрів вбачали таку міру занадто радикальною й ухвалили в індивідуальну власність передати не більше половини наявних земель. Всього ж у власне користування селян було передано 76 111 десятин, тобто, майже по 5 десятин на душу [Семевский В.И., 101 – 103].

Після цієї спроби у 1848 р. сенатор Шипов пропонував у західних губерніях звільнити селян і приступити до викупу дрібних дворянських маєтків. Він же радив проводити таку роботу доти, доки польське дворянство доведе свою політичну надійність, а після того землі, на його думку, можна було б віддати поміщикам, а за селянами визнати персональну волю.

Взагалі ж ті правобережні проекти визволення селян не руйнували основу кріпацтва, а здавалися допустимими для обговорення тільки тому, що поміщики Правобережної України були “бунтівниками-поляками”. Тоді основне питання було не в тому, як віддати землю й волю селянам, а як відібрати землі у поляків, або виробити для них особливе положення закону.

Як відомо, лише в маєтках М.Потоцького на Поділлі та графів Гудовичів завдяки існуванню оброчної системи становище селян було відносно кращим у порівнянні з іншими поміщицькими господарствами губернії, чи навіть Південно-Західного краю.

Наприклад, по Тульчинському та Ольховатському маєтках М.Потоцького, до введення оброчної системи селянами

оброблялося землі для себе: орної – 18 312 десятин, сінокісної – 8516; для поміщика: орної – 33 742, сінокісної – 35 996. З тих земель збирали в середньому різного хліба: селяни – 67 675 четвертей, поміщик – 121 278 четвертей; сіна: селяни збирали – 749 100 пудів, поміщик – 770 500. На 4 062 селянських господарства у маєтках М.Потоцького припадало на кожне по 1 штуці робочої худоби і не робочої по 4 штуки. Після переведення селян на оброчне становище в цих маєтках було наділено 52 658 десятин орної землі і 17 415 десятин сінокосної. З цих земель селяни збирали 262.468 четвертей врожаю зернових культур і 1 522 360 пудів сіна. Число селянських господарств збільшилось (на 1860 р.) на 5 148, як і кількість худоби, по 2 робочої і по 7 не робочої на господарство [II, 21].

Щодо державних селян правобережних губерній, то становище їх нічим не відрізнялось від становища кріпаків, а іноді було й гірше. Уряд у 1803 р. під тим приводом, що для казни було не вигідно тримати державні маєтки на оброчі, передав їх разом з селянами в оренду приватним особам-посесорам. Так, у 3-ох губерніях Південно-Західного краю у 1838 р. поляки володіли на правах посесорів 404 державними маєтками і в них 150 000 душами. Утворення Міністерства державного майна і реформа П.Д.Кисельова в перші роки мало торкнулися державних селян цього краю. Тільки починаючи з 1845 р. державні маєтки почали переводити на оброк (до 1852 р. було переведено 542 маєтки з 182 265 душами чоловічої статі) [Теплицький В., 185 – 186].

Для характеристики розмірів, форм поміщицьких маєтків доцільно умовно поділити їх на групи в залежності від кількості ревізьких душ. Взагалі ж на середину XIX ст. загальна кількість маєтків у Подільській губернії нараховувала 2 054 маєтки [6, 21]. Переважна кількість з них належала до дрібних або середніх. Дрібними вважалися маєтки з числом ревізьких душ менше 100.

Уяву про масштаби поміщицького землеволодіння середніх розмірів надає, для прикладу, статистичний опис маєтку поміщика Карла Пжездецького в м. Черноострів від червня 1859 р.: в м. Черноострів, згідно з ревізією, нараховувалося душ чоловічої статі 443 і жіночої 470. З них поміщицьких – 162. Усі

вони мали робочої худоби: волів – 42; коней – 48. Панщину відбували за натурально інвентарними правилами [VII, 10 – 18].

Найбільшими з поміщицьких землеволодінь на Поділлі були, звісно, маєтки магнатів Потоцьких. Особливості цієї магнатської сім'ї може характеризувати портрет Мечислава Потоцького з м.Тульчина Подільської губернії. Досить детально про нього згадує у своїх споминах Т.Бобровський. “В році 1844, – писав Бобровський, – М.Потоцький оженився з Емілією Свейковською... Граф мав, – писав далі Бобровський, – усталену репутацію злого сина, злого брата і свояка, злого поляка і недоброго чоловіка”. Панна Свейковська й сама не була взірцем чесноти. Згодом народився очікуваний нащадок, та вона, посварившись із чоловіком, вночі втекла і подалася під опіку генерал-губернатора Бібікова у Києві. Тимчасом граф Мечислав перейшов, так би мовити, дорогу самому цареві Миколі, перехопивши у нього одну з фавориток. Та закохану пару ввіймали, а розгніваний цар наказав графа Мечислава вислати до Воронежу [Bobrowski T., 251 – 253].

Після того для перешкоди нібито Потоцькому продажу маєтку і для забезпечення його функціонування окремо з наказу царя було встановлено адміністратора маєтків Потоцького. Про це свідчить письмове звернення генерал-губернатора Фондукля Подільському губернаторові від 17 липня 1845 р.: “Згідно з наказом імператора у справі непорядних вчинків графа Мечислава Потоцького, зробити негайно таке розпорядження: 1) Над усім маєтком його встановити опіку, котра повинна бути підпорядкована безпосередньо нагляду генерал-губернатора” [III, 138].

Тоді М.Потоцький навіть прийняв православ'я та нове ім'я Михайло. Однак йому це не допомогло. Бо з вислання увільнив його аж цар Олександр II. Після того граф виїхав до Парижа, де до кінця свого життя намагався збільшити свої капітали, беручи участь у різних фінансових справах [Bobrowski T., 252 – 254].

Що стосується безпосередньо найбільшого на Поділлі маєтку графа М.Потоцького – Тульчинського, у Брацлавському повіті, та відповідні відомості про площу земель на 1848 р. та картину розподілу земель між поміщиком, селянами і т. зв. вільними людьми відображає наступна таблиця [IV, 217 – 218]:

Землі	У поміщика		У селян		У вільних людей	
	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.
Орна	18 842	669	8 241	2 306	322	550
Садибна	161	178	3 627	178	349	2 038
Сінокосна	3705	2 214	3 335	2 033	60	736

Щодо панського помешкання у Тульчині, то його в загальних рисах описав у своїх споминах Ян Дуклан Охотський. Він писав, що “ще в кінці XVIII ст. в Тульчині побудовано перший палац у цьому краю, після того, як Галичина відокремилась від Польщі і Потоцький перевів свою резиденцію з Крисянополя у Тульчин. Тут він побудував собі палац і утримував біля себе дворову службу майже за королівським зразком. На фронтоні палацу був напис: “Щоби це житло було житлом добродішних і вільних. Р.1782”. Величезні, триповерхові флігелі оточували палац і містили в собі по сто кімнат”. Охотський також зауважив, що Потоцький першим на Україні почав садити тополі [Охотский Я.Д., 22, 86].

На основі виписки зі звіту по опікунському управлінню Тульчинського маєтку за 1857, 1858, 1859 роки можемо вважати, що основним джерелом прибутку в поміщицькому маєтку були оброк від зобов'язаних селян; чинш від вільних людей, з левад, хуторів; прибутки з лісового господарства; проценти з банківських білетів, із здачі у найм будинку і магазину в Одесі. Станом на 1857 р. прибутки склали 98 664 рублі 56 копійок, у 1858 – 105 655 рублів 07 копійок і 1859 – 112 783 рублі 04 копійки. Разом за три роки 317 082 рублі 67 копійок. Здебільшого отримані прибутки витрачались на утримання поміщика (графа М.Потоцького), його сина та дружини. Також гроші виплачувались адміністратору маєтку, прислузі і т.д. Значні кошти використовувались з благодійною метою, на користь римо-католицької консисторії, дитячого притулку, хворих селян тощо.

Сума видатків з фінансового резерву поміщицького маєтку значно перевищувала дохід. На 1857 р. вона складала 391 559 рублів 32 копійки, у 1858 – 215 602 рублі 17 копійок і у 1859 – 116 610 рублів 70 копійок. Всього за три роки – 723 772 рублі 19 копійок. Отже, прибутки маєтку щорічно зростали на певну суму, хоч і незначну. Однак, оскільки видатки переважали над прибутками, то погіршення фінансового становища неодмінно вело до занепаду поміщицького господарства. Порівнюючи становище приватних і державних маєтків у середині XIX ст., можна зробити висновок, що приватний сектор мав свої переваги навіть під оглядом становища селян в ньому. В одному з документів представника подільської адміністрації, направленому генерал-губернаторові Васильчикові у 1860 р., наприклад, вказувалось, що “селяни, переведені з поміщицьких маєтків у казенне відомство, або ж влаштовані за зразком державних, зовсім не досягли того добробуту і що землеробство, прибутки в таких маєтках значно зменшились” [V, 5]. Там же відзначалось, що з перетворенням приватних маєтків у державні загальна продуктивність останніх значно постраждала. За тогочасними свідченнями місцевих мешканців, купців і самої економічної прислуги, “раніше (тобто до середини XIX ст. – О.К.) з Тульчинського та Ольховатського маєтків вивозилось щорічно в Одесу до 60 тисяч четвертей пшениці і значний прибуток давали заводи: тонкорунні, цукрові. Тепер же (1860 р.) вивіз пшениці майже припинився, а різного роду підприємства зникли” [VI, 7].

Отже, майже в усіх поміщицьких маєтках Поділля до селянської реформи 1861 р. практично у повному обсязі зберігалися методи господарювання, притаманні феодальній системі, що базувалися на кріпосному праві. А це у свою чергу призвело до погіршення економічної ситуації та наростання кризи господарства.

На майбутнє є можливим і доцільним дослідити політику імперського уряду щодо українських земель та зміни у соціальній структурі суспільства.

II. ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 366. – Спр. 21, 311.

III. ЦДІА України у Києві. – Ф. 503. – Оп. 1. – Спр. 3.

IV. Державний архів Хмельницької області. – Ф.228. – Оп. 1. – Спр. 3125.

1. Див: Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Одеса: Держвидав. – 1925. – Т.1., 358 с.; Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине (в XVIII – первой половине XIX века). – М.: Наука. – 1968. – 484 с.; Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д.Г.Бибикова (1838 – 1853) // Древняя и новая Россия. – С.-Пб., 1879. – Т.2. – № 5. – С. 3 – 14; Ястребов Ф.О. Україна в першій половині XIX століття // Нариси історії України. – К.: АН УРСР. – 1939. – 274 с.

2. Див: Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. – С.-Пб.: Типогр. Товарищества “Общественная польза”. – 1888. – Т.2. – 626 с.; Теплицкий В. Розклад і криза кріпосного господарства на Україні // Наукові записки інституту економіки № 12. – К.: АН УРСР. – 1954. – С. 171 – 220.

3. Див: Охотский Я.Д. Рассказы о польской старине. – С.-Пб.: Типогр. П.П.Меркулева, 1874. – Т. 1. – 336 с.; Vobrowski T. Pamiętnik mego życia. – Lwów: W.w.– 1909. – Т.1. – 640 s.

4. Історія міст і сіл УРСР. У 26-ти т. Хмельницька область. – К.: Наукова думка. – 1971.

5. Левицкий О.И. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX века // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – №.4. – С. 255 – 270.

6. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения. – К.: Б. и., 1882. – 180 с.

Александр Козий. Инвариантные черты помещичьего хозяйства, основанного на крепостном праве. Помещичьи имения Подолья в середине XIX века. В статье рассматриваются вопросы, связанные с хозяйственной деятельностью в помещичьих имениях Подолья в середине XIX века, а также характеризуются формы эксплуатации сельского населения. Автором исследованы методы ведения хозяйства и характер крепостных отношений, а также показано их влияние на экономическое положение имений. Указывается на

повсеместное использование в то время крепостного права и крайне медленную трансформацию форм эксплуатации.

Ключевые слова: помещики, помещичьи имения, барщина, Подольская губерния, крепостничество, крестьяне.

Oleksandr Koziy. Invariant Characteristics of the Squire Economy, Based on Serfdom. Squire Estates of Podillia in the middle of the 19th Century. The article deals with the problems connected with the economic activity at the squire economies of Podillia in the middle of the 19th century. Besides the forms of rural population exploitation are characterized here. The methods of menage and the character of the fortress relations are investigated by the author, and also his influence on the economic position of estates. The author points at the general use of serfdom at that time and the extremely slow transformation of the exploitation forms.

Key words: squires, squire estates, corvée, the Podilska guberniya, serfdom, peasants.